ZANG XV VAN 'T BHARATA-YUDDHA

IN KAWI, MET VERTALING EN AANTEKENINGEN.

Het geheele Bharata-yudda is in eenen eenvoudigen stijl en in een betrekkelijk licht verstaanbare taal geschreven. De zang die hier in tekst en vertaling wordt medegedeeld maakt daarop geen uitzondering. De reden die mij bewogen heeft juist dezen zang te behandelen is deze, dat de inhoud zich vrij geregeld vergelijken laat met dien van 't Indische heldendicht in 't Dronaparwan, hoofdst. 79, vgg. Daardoor hebben we de gelegenheid den samenhang der gebeurtenissen te begrijpen en met vrij groote zekerheid te beslissen wat de bedoeling van Mpu Sēdah, den dichter, geweest moet zijn. Dat hij zeer vrij in zijne navolging geweest is, kan niet ontkend worden, maar in de hoofdzaken houdt hij zich aan zijne bron, waarschijnlijk de nu nog op Bali voorhandene Oudjavaansche vertaling van 't Mahābhārata.

Er was nog eene andere overweging die mij bij mijne keuze geleid heeft; de 15de Zang bevat namelijk een groot ingeschoven stuk beginnende achter diwasa in strophe 215 en loopende tot aan tatas in 230; zie de Aanteekeningen. Daar omtrent de inlassching geen twijfel bestaan kan, achtte ik het een leersaam voorbeeld van de manier waarop de Javanen met de oude teksten zijn omgegaan.

De door mij gegeven tekst is, met onbeduidende wijzigingen, die van 't handschrift dat eenmaal aan Raffles behoord heeft en door S. Lankhout in den Haag gelithographeerd is geworden. De veranderingen die ik mij veroorloofd heb, bepalen zich tot het schrijven van arkka voor 't ārkka van 't HS., rāmya voor rāmya, e. dgl. Deze spelling van 't HS. is verre van eenvormig, hetgeen voor een deel een uitvloeisel kan zijn daarvan, dat het HS. bij verschillende gedeelten verschillende oudere handschriften volgde. In 't algemeen komt de spelling overeen

met die van een HS. uit Bali, dat jammer genoeg, weinig meer dan de eerste 100 strophen behelst. De Javaansche afschriften die ik vergeleken heb, wijken in de spelling aanmerkelijk af; ze geven geen Kawi, maar vernieuwerwetscht Kawi. Van prosodie of grammatica is er weinig meer overgebleven, en in 't algemeen heb ik die afschriften even onbruikbaar bevonden als de verklaringen van geleerde Javanen.

Van de Nieuw-javaansche omwerking, die door Cohen Stuart zoo zorgvuldig met vertaling uitgegeven en rijk met nuttige aantekeningen voorzien is, vergelijkte men XXI, 16, vgg., en in de Aantekeningen bl. 98, vgg.

Ook den inhoud van de Maleische bewerking van de Geschiedenis der Pândawa's kunnen we thans vergelijken, dank zij 't belangrijke opstel van Dr. van der Tuuk, ten titel voerende: „Geschiedenis der Pandawa's, naar een Maleisch handschrift der Royal Asiatic Society”. Het gedeelte dat met den 15den Zang overeenstemt, loopt van bl. 38 (in 't mij door v. d. Tuuk toegezonden overdrukje) tot bl. 40, regel 12. Het verdient bijzondere opmerking dat in 't Maleische werk Arjuna gezegd wordt Rudra te bezoeken, terwijl in str. 213 van 't Kawi-gedicht de zaak omgekeerd wordt voorgesteld. 't Opmerkelijkste daarbij is, dat de toedracht der zaak in de Maleische bewerking overeenkomt met de Indische bron. Desniettemin is 't Maleische werk gevloeid uit een betrekkelijk jonge Javaansche omwerking van 't Kawi-gedicht. Dit blijkt uit de omstandigheid dat ook in 't Maleische geschrift de interpolatie van HS. 215—230 is opgenomen. Over 't karakter van de inlassching, verwijze ik naar mijne Aantekeningen. Hoe dan de afwijkingen van 't Maleische verhaal te verklaren, waar die onmogelijk aan misverstand te wijten zijn? Vermoedelijk zóó, dat de omwerkers tevens geput hebben uit andere Oudjavaansche bronnen, hetzij de Kawi-vertaling van 't Mahâbhârata of andere. Vgl. hetgeen v. d. Tuuk zegt op bl. 2 van zijn opstel.

't Handschrift van 't Bharata-yuddha door v. d. Tuuk gebruikt wijkt meermalen af van 't mijne, zooals ik uit de namen zie. Bijv. op bl. 26 wordt gezegd dat het HS. Rañca kumâra heeft; het HS. van Raffles heeft Pañcawâla (eig. pañca-bâla) „de 5 Infanten”, zonder eenigen twijfel te recht. De patē mabyoewa (bl. 39 en noot) komt zoowel in 't gedicht van Sēḍah als in 't Mahâbh. voor als padmawyûha en is dus de ware lezing. De talisman van Yudhishtira heet Kali-

mahaushadha, zooals v. d. Tuuk (bl. 26 te recht gist; 't woord staat in str. 578 van mijn HS.

Bij de transcriptie heb ik 't door de commissie aangenomen stelsel gevolgd, behalve dat ik, ter vereenvoudiging, de *c*' door *c* uitdruk, en den palatalen sisklank met *ç*, den lingualen met *sh* weergeef.

ZANG XV.

str. 212—254.

Maat Praharshanî: — — — — —

212.

nâhan çabda-nira Janârddane narâryya
sambyâdan marahup akâryya dewapûjâ |
kapwâmehakēn udakâñjalî Bhaṭâra
sampun mangkana sira saprahâra yogî ||

213.

ngkân rakwâ kṛtawara sang narâryya Pârtha
sang hyang Rudra sira katon tēkâçarîra |
mâstwâkēn pējaha Jayadratheng ranângga
ndan sang-hyang-Paçupati-çastra ling nirâstra ||

214.

sampun mangkana pangucap-nirân ta sâkshma
tushṭâmbēk prawara Dhanañjayâtiharsha |
çighrâjar ta sira ri sang narâryya Kṛshṇa
swasty astûjar-ira Janârddanânpaçabda ||

215. 230.

ling Kṛshnârjjuna mangucap makâla-râtri
ndâ lunghâ diwasa tatas mijil hyang Arkka |
mangkat Phalguna madulur mwang âryya Kṛshṇa
Dhr̥shṭadyumna saha Çatânika(n) tan-imba ||

231.

ndan sang Pâṇḍawa nguniweh parâryyayodha
mangkâ makrama kumēmit ri Dharmmaputra |
nghing Kṛshnârjjuna tēka ring ranânggamadhya
Dhr̥shṭadyumna saha balângga Wṛshniwangça ||

232.

çighran prâpta ri harëp ing musuh sudhîra
 ya nton sakurukula sêk tēlas matingkah |
 cakrabyûha gēlar-irānggaraksha Karṇa
 lâwan sūcimuk(h)a makâtmaraksha Çalya ||

233.

padmabyûha tēngah-ikâgra sang dwijendra
 ngkâ tonggwan nrpati Jayadrathân rinaksha |
 wuntat-nyâng çakatagēlar mahâçwahastî
 sthâna çrî-kurupati sêk prawîra yodha ||

234.

kweh-ning wîra-bala samantarâja çakti
 lumrâwrângasut asamûha maprameya |
 manggēh yan tēka daçayojanâ lēbânya
 mwang pañjang-nya pira kunang ta yojana-nya ||

235.

ndah yekân tiniru tēkap sang âryya Pârtha
 Dhṛṣṭadyumna sira kinon rumehanâng ndan |
 kweh-ning wîragana Çatânikâdi çûra
 lâwan pârtiwagana yodha sôk masangk(h)ya ||

236.

ndan sang Pârtha pinaka tēnggēk anggakâra
 lwir kâlâgni harëp i bhasmyan-ing triloka |
 tâtan-dwan laku gumulung marampak âgya
 mwang wadwâ tigang awarûthinîng prawîra ||

237.

tēkwan çangk(h)a-nira humung si Dewadatta
 lâwan çangk(h)a nrpati Kṛṣṇa Pâñcjanya |
 lumrâ çabda-nika wēkîng digantarâla
 yângde trâsani hati-ning musuh padârēs ||

238.

ndah mangsö mara sira Pârtha sâhasâmuk
 çirnnâng byûha makasulik sakosik awrēg |
 sakweh-nyang kari mati tanpa-sâra sinyuh
 sang Windâdi-nika lawan warânuwinda ||

239.

lîlâ citta-nira narâryya Pârtha çobha
 yan lunghâ ripu paða tanpa-sâra yârës |
 ngkâ tekân pinanah-irang lëmah mijil wway
 ramyân pangdyus-ira kudâtëhër marâryyan ||

240.

ngkâ prâptâng Kurukula sök mangâladeça
 nton Kṛṣṇârjjuna mangadëg sëlëng salîlâ |
 çighrâdan ta sira muwah mareng rathâgöng
 sampun pûrma lëkas-irângrëgëp warâstra ||

241.

tan-dwângsö Kurupati çûra tan-tahëntwas
 sarwwan sampun akawacâpaweh dwijendra |
 ngkân wyarthâ çarawara sañjatâryya Pârtha
 heman tanhana mangëne ri Hastinendra ||

242.

ngkâ Kṛṣṇângutus i narâryya Pânduputra
 manglakshe ratha Kurunâtha len turangga |
 lâwan sârathi nguniweh laras tékeng hrû
 tan-dwân çirna karaña sang prabhun lumumpat ||

243.

ndah lunghâ Kurupati dûra munggw i wuntat
 sang Kṛṣṇârjjuna maparëk ri Sindhurâja |
 ngkâ sang Satyaki tumutur mwanng âryya Bhîma
 kapwânut wuri nginutus Yudhisht(h)irâswî ||

244.

ndan sang Satyaki sira teki labdhakâryya
 molih çatru gahan anâma Toyasandha |
 mwanng Kamboja-wara lawan sang Ambisakya
 kîrmanng wîra mati lumah ri wâhana-nya ||

245.

mangkâ mâti tëkap i sang narâryya Bhîma
 Citrâyuddha Jaya Susena Cârucitra |
 rwekang Durjaya Jaya Citra Citrasena
 Citrâkshâ sirang Upacitra Citradharmma ||

246.

mwang Çatruñjaya Çaramârgga Dîrgghanetra
len Çatruñsaha Suwikarṃṃa Rodrakarmma |
lâwan Dussaha saha Durwimocanâk(h)ya
dyah Durmmâsana saha Durmmadâtiçûra ||

247.

nâ tang Korawa mati de sang âryya Bhîma
lâwan sârathi gajatunggangan makundah |
ndah mangkâ mati tēkap âryya Wṛshṇiwangça
marmma-nyang musuh alilang larut wiçâta ||

248.

ngkâ Bhûrîçrawan umasö masinghanâda
tan-lyan Satyaki dinunung nirân tumandang |
tēkwān garwwa-nira maçabda tan-panampar
dhik tah Satyaki mati ko wuwus-nirâcor ||

249.

bwat Bhûrîçrawa tija bhâgya kon kapanggih
ling sang Wṛshṇikula mayat laras-nirâgöng |
sang Bhûrîçrawa mamamah tēlas linaksha
tan-dwa syuh ratha nira kârwa len turangga |

250.

ndah yekân pada tumēdun sakeng rathâbhrâ
kapwâkrak mamawa gadâ mapatrayuddha |
heman çandâ-nira parēng tikēl katanggul
kapwâprēp sira wēkasan sarodra tañjrih ||

251.

ndan sor Satyaki katibâ tēlas karēnggut
de Bhûrîçrawa dinēdēl gigir-nirâgrah |
tambis grîwa-nira tibâna candrahâsa
nistejân inumanuman lumud nininda ||

252.

ngkâ Kṛshṇân wulat atēhēr makon ri Pârtha
manglakshe tangan-i lagâryya Wṛshṇi rota |
ngkâ Bhûrîçrawa pinanah tugēl ri bâhu
de sang Pârtha karana Satyaki-npatinggal ||

253.

ngkâ Bhûrîçrawa cumacad sang Arjjuneng prang
 dushtâpakrama parac(h)idra ling-nirojar |
 mojar Phalguṇa kita Korawâ tinût-ku
 ngûnî lîṇa-ning Abhimanyu tan-pracûra ||

254.

yekân çîghra Çinisutângadëg sarosha
 mâmbil sañjata-nira sang Mangekabhâma |
 tan-wyarthân winalësakën dawuh ri tênggèk
 ngkâ Bhûrîçrawa karuṇân pëjah dinîna ||

O N T L E D I N G.

212.

Nâhan, zóó, slaat doorgaans op iets wat vooraf gaat en beantwoordt geheel aan Skr. iti. Het wisselt, naar behoefte der versmaat, af met nahan. Een bijvorm is nâ, bijv. nâ ling-nirang Kurupati 31; 32; nâ hetu = Skr. iti hetos, daarom; waar de versmaat het vereischt, ook na; bijv. na wuwus-ira 35; na hetu 73. Soms vindt men pleonastisch 't inlandsche en Skr. woord verbonden; bijv. iti nâ wuwus R. "Zoo sprak R." 351; 358. Nihan, zóó, wijst op hetgeen volgt, bijv. 480; doch niet altoos; het is dikwijls een woord dat meer nadruk heeft dan nahan; nihan iki "hierom nu, dit is het waarom" 38, wijst op iets wat voorafgaat. Nihan laat zich meermalen vertalen met "zie hier, Fransch voiei!"; bijv. nihan çatrunta 428. Een kortere vorm van nihan (nian) schijnt nya in nya sahur naranâtha "dit was 't. antwoord van den vorst," 573. — Kapwa bet. hetzelfde als paḍa; ten bewijze dat kapwa in niets anders van paḍa verschilt dan dat het laatste uit twee korte lettergrepen bestaat, en 't eerste uit eene lange en eene korte, strekke 505, waar we lezen:

nâ ling dwijângça paḍa-rodra sirâwirodha
 kapwâtîçûra winuwus paḍa Rudramûrtti |

D. i. "zoo sprak de Brahmanentelg (Açvatthâman). Beide even grimmig (of: met gelijke grimmigheid) twistten zij (Açvatthâman en Çalya); beide even vermaard als zeer dapper, beide evenveel

gelijkende op den god des verderfs." In 372 vindt men als variant voor kapwa dan ook kârwa, in âpan kapwa (var. kârwa) wiçesha. Als middel om "alle" of een meervoud uit te drukken komt het even vaak voor als 't Jav. paḍa en sami; bijv. kapwâhômhôm 108; kapwângadëg 117. — Añjali is añjali + voorzetsel i.

213.

Ngkân of, even gewoon, ngkâ, komt in 't gebruik overeen met Jav. mongka, Mal. maka. Klaarblijkelijk zijn de laatste de verlengde vormen van ngkâ. Ook mangkâ komt voor in den zin van ngkâ "en toen" bijv. 95; ook is mangkâ = mangkana, zoo; bijv. haywa mangkâ! = skr. maiwam! "niet aldus!" 280; 493; en in verbindingen als sampun mangkâ = sampun mangkana 104; 108. Ngkân met sluitenden neusklank vinde ik inzonderheid vóór eene l, r, m, p, doch een vaste regel is het niet, en de HSS. wijken in dit geval hier en daar van elkaar af. — Rakwâ = rakwa en rakwan schijnt eigenlijk "mèt, gelijk, evenzoo" te beteekenen; het is naar Jav. uitspraak vervormd tot rëko, in bet. = mangko en mangke; een andere vervorming, zoo niet een oude bijvorm, is 't Jav. dichterl. rëkya, rëke, terwijl Mal. arkiyan te vergelijken is met rakwan. Meermalen valt rakwa in den zin van "gelijkelijk" met paḍa samen; vgl. Kawi-Stud. bl. 77. — Açarîra = maçarîra beantwoordt aan Skr. çarîrin en is te vertalen met "in levenden lijve, in zichtbare gestalte." Çarîra wordt in 't Kawi volkomen synoniem gebruikt met rūpa "voorkomen, uiterlijke gedaante"; zoodat angçarîra bet. "een voorkomen aannemen, een gelaat toonen"; bijv. angçarîra (v. l. açarîra) sumaput "een somber gelaat krijgen" 505. — Mâstwákĕn, wegens de maat voor mâstwakĕn, beamen, sanctioneeren, zijn fiat schenken, bevestigen"; mâstwakĕn (Hs. verkeerdelijk mastwakĕn) 96; passief inastwakĕn 4; 172. — Pĕjaha is de conjunctief die gewoonlijk staat na woorden, die een wensch, bevel en dgl. uitdrukken. — Ndan, ndân, en zonder sluitenden neusklank nda, ndâ, ook wel ndah, is "en, doch," soms in onze taal nauwelijks vertaalbaar. Het is zeker wel 't Mal. dan, wordt echter, zoover ik weet slechts als zinverbindend woord gebruikt. Ndâ-ndâ is z. v. a. kijk! daar! ndân-dâ murub 460; z. v. a. hoor, hoor! 546. — Gastra; 't Hs. spelt sâstra. — Ling nirâstra "het wapen werd ge-

noemd, heette " eig. " 't genoemd zijn van 't wapen "; zoo ook Konteya ling nira " Kaunteya heette hij " 89. Ling is " rede " zoowel 't gesprokene als 't gedachte, dus geheel 't Grieksche *λόγος* en ons rede; het is daarom dikwijls te vertalen met gedachte, meening, sententia; bijv. 303; 306; saling-mu " naar uw zin " 472. Het is ook de sententie, 't gevoelen dat men bij eene beraadslaging uitbrengt; bijv. 110; 179. Angling " als zijn gevoelen te kennen geven, Lat. censeo; a. sang Bhîma 139.

214.

Nirân hier onnoodig met lange â, dewijl de lettergreep ran toch lang is wegens de volgende t. Daarentegen wordt nirân door de maat geeischt, bijv. in sukû nirân inabhiwâda 124: ook in 171 e. e. De genasaleerde vormen niran, nirân (en iran, irân) staan inzonderheid vóór klinkers, l, p, s, m, t. De andere met neusklink gesloten vormen nirang en zoo noodig, nîrâng, staat dikwijls vóór k, ç, w, maar ook wel eens voor andere letters, bijv. pitutur-nirang (of nîrâng) Çakuni 492; gati-nirang Çalya 507; e. e. — Anpaçabda bet. hetzelfde als maçabda, açaabda, spreken. Of de verklaring van dien vorm beproefd in Kawist. 53, juist is, moge betwijfeld worden, 't feit dat het voorvoegsel ma vervangen wordt door anpa, en na een klinker ook npa, zonder dat de beteekenis in 't minste of geringste verandert, is onbetwistbaar; evenzoo mag mang vervangen worden door anpang en, naar gelang van omstandigheden, npang. Hier enkele voorbeelden: anpaçabda 83; 123; 214; anpojar = mojar = ojar (d. i. a + ujar) in samangka npojar Bâyusuta 437; ngkânpojar Karṇa 411; e. e. Voorbeelden van anpang, npang = mang: in nâ ling nirang Kurupati-npangucap ri Kṛshṇa 31; vgl. ika ling nira mangucap i sang Suyodhana 179; voorts ndin ngwangtan guywa dentânpangucap amuburâ çatru " hoe zoude ik er niet over glimlachen dat gij zegt den vijand te zullen verdelgen? " 414; anpangastuti = mangastuti in satatânpangastuti sirâjayajaya " aanhoudend riep hij lovende zege! zege! " 382. Van santwa komt zoowel manantwa, toeroepende, toesprekende, aansprekende" als het in zin gelijke anpanantwa; bijv. yekânpanantwa Karunâtha 30; niet onderscheiden in beteekenis is anantwa = manantwa, bijv. humung

anantwa "hij riep luide toe" 302. Meer voorbeelden te geven zal wel overbodig wezen, te meer daar ze passim voorkomen.

215—230.

Tusschen diwasa en tataṣ is een onecht stuk in een soort van Kawi Miring ingeschoven: zie de aantekeningen. — Makâla râtri schijnt letterlijk te beteekenen: (het) "heeft tot tijd den nacht", dat is met andere woorden: de nacht is de tijd (er van). Wij zeggen "iets heeft plaats", in 't Kawi echter "iets heeft tijd"; akâla = makâla is "op 't gegeven oogenblik is er, er heeft plaats"; bijv. tēkwan akâla rēṛēb-rēṛēb adulur angin saha gandha sumar "mèt viel op dat oogenblik een zacht regentje vergezeld van wind" 62. — Lunghâ, lunghâng bet. "verder gevorderd, later geworden"; l. diwasa z. v. a. "werd later op den dag", of "bij verder gevorderde ure", hetgeen op hetzelfde neerkomt mits men "dag" opvatte in den zin van tijd die begint met 12 uur 'snachts. Andere voorbeelden, o. a. ndâ lunghâ wēngi "dan de nacht verstreek, het werd laat in den nacht" 55; zoo ook lunghâng râtri madan sirâ-rahup açoca para-ratu "de nacht verstreken zijnde, maakten de vorsten zich gereed enz." 401. Het woord zal wel niets anders zijn dan Jav. lungâ, weggaan, Kawi lunghâ weggaan, vertrekken, (ook afgaan, van een pijl); vgl. ons ga vort! en 't Hoogd. fortgehn met ons "voortgaan"; alle beteekenissen van lunghâ vindt men ook vereenigd in 't Skr. prayâti; dus lunghâ diwasa is in 't Skr. prayâti diwase; en lunghâng wēngi 't Skr. = prayâtâyâm râtrau; even zoo Kawi: yan lunghâ ripu "als de vijanden weg waren", 239 = Skr. prayâteshu ripushu; voorts l. hrû "de pijl ging af (vloog weg)" 336. Tan-lunghâ bet. "zonder dralen", Skr. naciram, 72; kalunghâ-lunghâ "van lieverlede, allengskens, ten langen leste", k. wr̥tta katēka "ten lange leste kwam de tijding over", 507. — Madulur (= adulur) mwang is eene andere constructie dan madulur (=adulur) tēkap; 't eerste zou men des noods kunnen vertalen "medegaande met" en 't laatste "vergezeld van", doch beide constructies drukken hetzelfde uit. Eene derde constructie is madulur (adulur) - Kṛṣṇa, eig. "K. tot gezel hebbende", d. i. "met K., vergezeld van Kṛṣṇa." In de eerste constructie zou ik madulur een bijwoord noemen; in de laatste vormt dulur-Kṛṣṇa eene samenkoppeling, zooals bijv. in makēmul-

putih, waar ma (of a) bij 't samengekoppelde kěmul-putih „witte sluier” behoort, en niet alleen bij kěmul. Wat madulur tēkap ing Kṛṣṇa betreft, dat beantwoordt aan een Skr. Kṛṣṇena sahita; doch adulur angin aan een possessieve samenstelling wātasahāya. Geheel en al bijwoord in den zin van „tegelijk met, tevens” is adulur bijv. 99; 328. — Tan-imba „onvergelijkelijk, zijns gelijke niet hebbende”, is de vertaling van 't Skr. aprameya, zoo gewoon in den stijl der heldendichten. — Catānikan; 't HS. heeft 'ka tegen de maat; aan de sluitende klinkers a, i, u wordt een neusklank, gewoonlijk n, soms ng toegevoegd overal waar de maat zulks vereischt of de welluidendheid bevorderd wordt, bijv. Kṛṣṇan umara 18; Kṛṣṇan sēdēng enz. 36. Dikwijls wordt in stede van an geschreven ân, zelfs onnoodigerwijze, bijv. Kṛṣṇân lâghawa tumēdun „K. steeg met behendigheid (of: gezwind) af”, 158; zie ook 252; 20; 68. Voorbeelden van an, ân, vooral bij eigennamen, komen schier op elke bladzijde voor; prabhun in stede van prabhu, Heer, Vorst, bijv. sang prabhun lumumpat 242; sang prabhun inabhisheka 507. Een voorbeeld van in voor i levert o. a. Satyakin duk pramatta 273. Met opzet heb ik Skr. woorden gekozen om des te beter te doen uitkomen dat de toevoeging van den neusklank hoegenaamd niets verandert aan de beteekenis, en dat men in 't Kawi van zoo'n nasaal nog veel ruimer gebruik maakt dan in 't Grieksch en in 't Oudindisch der Weda's; naar verkiezing mag men in 't Grieksch, vooral der dichters, εἶν of εἶνι, e. dgl. bezigen, maar niet τῶν voor το, of ταν voor τα, enz. De verbastering van Skr. Catānîka tot Catānika is toe te schrijven aan den klemtoon die in 't Skr. woord op de derde van achteren valt.

231.

Makrama of akrama bet. zoowel „in volgorde”, als „met, volgens orde”; hier is het bijwoordelijk: „naar behooren, behoorlijk”; in 't Skr. zegt men daarvoor kramaṇa, kramât. Kěmit is niet juist „nachtwach”, zooals gemeenlijk in 't Jav., maar wacht in 't algemeen; kuměmit ri (= i) „uit zich zelf een wacht vormende voor”, d. i. passen op, bewaken; pakěmit, bewaking, 309; mangěmit, hoeden, 555; het is de vertaling van Skr. rakshâ. — Nghing, bet. gewoonlijk „slechts”; hier evenwel „maar”; vgl. Hoogd. nur, Eng. but.

Çîghran = çîghra; vóór de p zijn de nasale uitgangen zeer in zwang; om de maat was de toevoeging hier overbodig. Naast çîghran vindt men even vaak çîghrân, bijv. çîghrân tēka (ander HS. çîghran) 82; çîghran (v. l. çîghrân) sumûngakēn 28; çîghrân wijil nira 84; çîghran datēng, 27, in welk geval de dentale n overgegaan is in de linguale wegens de volgende linguale letter. Sēk wisselt af met sōk, niet alleen in gevallen waar men aan willekeur van afschrijvers zou mogen denken, maar ook op plaatsen waar de maat uitwijst welken vorm de dichter gebruikt heeft. Het beteekent „dicht, dik“, bijv. pētēng sōk „dichte, dikke duisternis“ 557; dicht op één, sēk pēnuh 95; in grooten getale, 111; ook subst. sēk sañjata „grootte menigte van wapens“, 514. Ook in samenstellingen als sōk-ṭika (v. l. sēk-) „dicht met stekels bezet“, ketakî s. 49. Het Jav. sok in den zin van „dikwerf, dikwijls“ is natuurlijk 't zelfde woord, doch in den zin van „soms“ of „sommige“ heeft het Kawi saka, bijv. aneka tēkap ing wibhâga (d. i. legerdivisies), hana yan sasenâdulur, hanan saka sapaṅgti, len sapṛtanâ, sagulmenasō, enz. 128; doch saka salakshakoṭi „misschien wel een l. k.“ 407. Verwant met saka is sak in sing sak apagut „die soms (d. i. zoovele als, al wie) den schok beantwoordden“ 418; kadang-nya sing sak aparēk, z. v. a., „zijne verwanten voor zooverre ze tegenwoordig waren“ 268. — Makâtmaraksha Çalya „Ç. tot eigen hoeder hebbende“; de passieve constr. ware pinakaraksha Ç. Het woord âtma „eigen“, is overtollig; anggaraksha in den vorigen regel zal wel een synoniem zijn van âtmaraksha, want de woorden voor lijf (vgl. Jav. piyambak, enz.) worden voor „zijn eigen“, zelfs voor „hij, zij“ gebezigd; niet aldus in 't klassiek Skr. Anggaraksha K. letterlijk: haar (der slagorde) eigen hoeder, Karna, d. i. „die gedekt werd door K.“; vgl. in de volgende strophe agra sang dwijendra „aanvoerder, de Brahman“, d. i. waarover de Br. 't bevel voerde.

Unggwan nrpati J., eig. „plaats van vorst J.“, anders „(daar) bevond zich vorst J.“; het Skr. woord voor unggwan

is *sthâna*, dat we twee regels verder aantreffen. Daar *ung-gwan* een bijvorm is van wat in 't Jav. *ṅggon*, *anggon* luidt, zoo blijkt dat in 't taalgevoel der Javanen *ung-gwan*, *ṅggon* een substantief is; ook is het duidelijk dat het woord een afgeleid substantief is, en niet een stamvorm. — *Jayadrathân* (beter *ṭhan*) wegens de maat voor *Jayadratha*. — *Nyâng* of *nyang*, wegens de maat voor *nya*; de nasale vorm luidt even dikwijls *nyân*, *nyan*; zeldzamer treft men *nyâ* aan, bijv. *atus-nyâ yodha* 150; tusschen *nyâ* en *nyan*, of algemeener uitgedrukt: tusschen den langen klinker en den korten door nasaal gevolgden klinker, maakt de Javaan geen onderscheid; Skr. *cûḍa* klinkt bij hem als *cunḍa*; *ketakî* als *kintaki*; *mâtra* als *mantra* (later *mântara*, *montrâ*). Te vergelijken met *montra*, *mongsâ*, e. dgl., die bepaaldelijk zich uit *mantra* (Skr. *mâtra*), *mangsa* (Skr. *mâsa*) ontwikkeld hebben zoo goed als *wongsâ* uit *wangṣa*, e. dgl., is *nyân*, *nyâng*, *rekking* van *nyan*, *nyang*. Er is geen bewijs dat de dichter die gerekte vormen gebruikt heeft, want nergens volgt bij hem een woord met een klinker beginnende. Doch er bestaat geen redelijke twijfel of die gerekte uitspraak bestond reeds, zooals we uit de analogie met *irân*, *nirân*, vóór klinkers, moeten opmaken. — *Çakata-gĕlar* is eene hybridische samenstelling volgens de wetten van 't Skr. taaleigen, niettegenstaande een der bestanddeelen der samenstelling een inlandsch woord is.

234.

Samantarâja, verbasterd uit Skr. *sâmantarâja*, vassal, leenvorst. — *Lumrâ*, ook wel *lumrah* en *lumrâng* bet. zich verspreiden, bijv. van 't licht, 't geluid, de duisternis, enz. Het Jav. *wis lumrah*, algemeen gebruikelijk, bet. dus eigenlijk, wat zich verbreid heeft, algemeen geworden is; vandaar 't bijgevoegde *wis*. Ziehier eenige voorbeelden: *lumrâ çabda*, „'t geluid verspreidt zich“ 237; *çarawara lumrâ ring tawang* 155; *sûryya lumreng ayun* 323; l. *prabhâ-nya* 416; *lumrâng limut* 44; *lumrah* (v. l. *lumrâng*) *râtri* 53; enz. Het verklaart zich van zelf dat dikwerf als nadere bepaling 't woord *wrâ* „naar alle kanten“ bij *lumrâ* staat; zoo hier, en in 95, e. e. — *Wrâ* heeft naast zich *urâ*, 't welk men voor den ouderen vorm houden moet, waaruit zich *wrâ* = Jav. *bra* ontwikkeld heeft. — *Angasut* schijnt hier te bet. „dooreenschuiven, krielen“; vgl. Jav. *kasut*; in 577 wordt gezegd *larwa-*

larwan a. kutug ing apuy "de witte mieren scharrelen zoo lang tot dat ze in 't vuur terecht komen." — Asamûha of masamûha, in menigte, te gader. — Maprameya is hier "ontelbaar"; ma en a zijn in het taalgevoel zóó volkomen één in beteekenis, dat men zelfs het Skr. a, in weêrwil van de geheel verschillende beteekenis, dacht te mogen vervangen door ma. Op gelijke wijze is Skr. aneka vervormd tot maneka. — Manggëh bet. "vast, dat", eene bijwoord. uitdr. die zich vertalen laat met "vast wel, men kan er op aan dat"; zoo ook tuhu yan; vgl. 't Grieksche *δηλορον*; en singgi yan "zekerlijk, bepaaldelijk." — Tëka, als voorzetsel "tot", d. i. wel zooveel als. — Yojanâ = yojanan, wegens de maat gebezigde Kawische bijvorm van Skr. yojana. — Lëbanya; de lezing is onzeker; een Jav. afschrift heeft bëlah-nya; er moet een woord staan dat "diepte, breedte" uitdrukt, zooveel is duidelijk, doch welk woord? Vermoedelijk lëban-nya. — Pira is niet alleen een vragend maar ook een onbepaald telwoord; het bet. zoowel "hoeveel, Lat. quot", als "eenige, ettelijke, Lat. aliquot"; vgl. Kawi-Stud. 126. — Kunang of kunëng bet. "voorts, verder" en "nog meer"; pira kunang ta "ettelijke meer nog"; ook zegt men in denzelfden zin pira ta kunang, bijv. p. t. k. suwe "nog eenigen tijd langer" 302; 272; ook wel zonder ta, bijv. pirang dina kunëng lawas Kurukulâlawan Pândawa "nog eenige (d. i. weinige) dagen lang kampten de Kaurawa's en Pândawa's" 129.

235.

Tiniru "wordt nagedaan", bijv. 148; en ook "wordt even-zoo gedaan", gelijk hier. — Rumehanâng of rumehanang, is de nasale bijvorm van rumehana, conjunctief van rumeh-i, 't bestuur voeren over, regelen, ordenen." Na kon en verwante woorden waarin 't begrip van gelasten, bevelen, vermanen, verzoeken, enz. ligt, volgt de conjunctief waar wij in onze taal den infinitief met te bezigen. — Ndan, staat hier aan 't einde van 't vers, ik heb het nergens elders zóó gevonden. — Masangk(h)ya is òf vervorming van Skr. asangkhyā, talloos, (vgl. 234, bij maprameya), òf verkeerde spelling voor masangkhyā "in getale, tellend."

236.

Pinaka tēnggëk "strekt als, fungeert als hals, is de

hals"; vgl. Kawi-Stud. 110, vgg. — Anggakâra bet. sterk,forsch, manhaftig; meermalen kenschetst het den forschen en onwrikbaren Bhîma; bijv. Bhîma çûrânggakâra 97; sang Bâyusutânggakâra juga 181. Van Karna wordt het gezegd in 419; van Ghaṭotkaca 307; enz. — Tâtan-dwan, eig. zonder tusschenpoos, d. i. onmiddellijk daarop. Men zegt ook tâtan-dwa, bijv. 174; 274. Denzelfden zin heeft het telkens voorkomende tan-dwan of tan-dwân, in 78; 242; 273, enz. en tan-dwa 186; 324; 578. De gewone bijvorm zonder nasaal is tan-dwa 26; 129; 138; 249; 291; e. e. Dwan bet. een tusschenpoos; dwandwan, een poosje; dwandwan ngûnî, een korte poos geleden, onlangs; 562. Tan-dwa, tandwan in 't Skr. vertaald is anantaram, terwijl tâtandwa, tâtandwan beantwoordt aan 't iets sterkere samantaram. Als een verbastering van dit laatste Skr. woord beschouw ik 't Kawi samantara, bijv. 17; 22; het betee-kent althans hetzelfde. — Wadwâ = wadwan, nasale bijvorm van wadwa, Skr. badwa, troep. — Awarûthinî is een ver-vorming van Skr. warûthinî, legerkorps. Men ziet dat de neiging eene a als nietsbeteekenend voorvoegsel te gebruiken, reeds oud is; analoog aan awar. is Awangga, voor en naast Wangga; bijv. Awangganâtha Heer van Angga-land" 303; Awanggapati 287; Awanggâdhipa 281. Hoe die voor-gevoegde a in 't Jav. heeft voortgewoekerd, is bekend.

237.

Tëkwān is hier bijwoord; dus "met, tevens." Dikwijls komt het ook als voegwoord voor; in den zin van "met, en, en ook", en in dien van "vermits" en van "door middel van, door, wegens." In verbindingen als atakut tëkwān wîra Gha-ṭotkaca, 132, moet men het in onze taal weêrgeven met "ze hadden schrik voor held Gh.", maar op zich zelve geeft tëkwān toch ook hier de reden, de aanleiding, te kennen. — Si vóór namen van zaken en dieren stempelt deze, als het ware, tot personen; het geeft dan te keunen dat men voor die zaken en dieren zulk een gevoel van tederheid koestert als de mensch anders slechts voor zijns gelijken heeft; een dergelijk gevoel vindt men bij zeelieden voor hun schip, bij lieden van allerlei slag voor hun huisdieren, enz. In onze taal uit zich de tederheid voor zaken en dieren door een ander middel, name-lijk door het toepassen van verkleinwoordjes. Vgl. over si ook

v. d. Tuuk, Tobasche Spr. bl. 256, en Roorda Jav. Wdb., onder si; alwaar het deminutieve karakter van si terecht, maar onvolledig, vermeld staat. Het kleine is veel vaker iets liefs, dan iets gerings; een kleinnood is geen ding waaraan de mensch in den regel weinig hecht, noch in 't Westen, noch in 't Oosten. — Çangkha is een Tritonhoorn, en niet een gong, noch een bēṇḍe, zooals de Javanen zich verbeelden. — Wēki beantwoordt in bet. aan 't Skr. ākula, wyākula „opgehoopt vol” en „alles door een, verward”; pēnuh wēki 114 is z. v. a. stampvol, propvol; wēkīṅ digantarāla zou men hier kunnen vertalen „dicht op één weërgalmende in alle windstrekken.” In 't Jav. is de bet. „verward, verlegen” nog overgebleven in kawēken. Ten bewijze dat wēki met pēnuh zinverwant is, kan ook deze plaats strekken: paḍāṅglēpa-sakēn warāstra pēnuh ing langit 584.

238.

Mangsö (= angsö) mara „rukte voort.” Mara, of maran, is in alle opzichten een synoniem van Jav. lajēng, bañjur; van daar dat het zoo dikwerf gebezigd wordt in een nazin in de bet. van dan, εἰτα; over 't gebruik van mara, maran als „dan”, heb ik reeds gesproken in Kawi-Stud. 65 en 66, doch de begripsovergangen zijn daar ter plaatse niet juist verklaard. — Çîrṇṇāṅg, was als bijvorm van çîrṇṇa hier geheel onnoodig, omdat de lettergreep toch lang is door stelling; een afschrift uit Java heeft dan ook den vorm zonder neusklank. — Makasulik versta ik niet; zoo sulik = Jav. sulēk is, kan makasulik bet. „het beklemd, benard hebbende”. — Sakosik, voor saka en osik, hetgeen eigenlijk sakâusik moest opleveren, doch de âu was reeds lang vóór den tijd van ons gedicht in o overgegaan, blijkens de oudste oorkonden; saka „sommige” of „voor een deel”; osik, in verwarring, beroering; zoo ook 418; 445; vgl. Kawi Stud. 90. — Awrēg; de Hs. schrijven gewoonlijk âwrēg, om uit te drukken dat de a prosodisch lang is; het is evenwel verkeerd rē voor een klinker te houden, al wordt zij geschreven als de Skr. klinker r; voor 't Kawi is r eene valsche schrijfwijze voor rē, d. i. medeklinker r + klinker ē; vóór de twee medeklinkers wr is elke van nature korte klinker prosodisch lang. Awrēg bet. „slaat op de vlucht”; wrēg zelf laat zich herleiden tot u + rēg, waaruit 't Jav. orēg (d. i. a + urēg); met

wrëg te vergel. Jav. bërëg; vgl. urâ, wrâ met Jav. bra. Een andere afleiding van rëg is grëg, gërëg, van waar ginrëg opgejaagd, opgedreven; 418, 424; 445; tinût ginrëg "achterna gejaagd" 479; vgl. Jav. gërëg. Eene derde afleiding is Jav. sërëg. Naast grëg vindt men grëk, en zelfs grak, en zoo beantwoordt ook kasrëk (v. l. kasrak en kasrëg) "achternagezeten" 422 en 560 aan Jav. kasërëg. -- Sang Windâdi-nika "Winda 't hoofd van hen", naar ons taaleigen: "met Winda aan hun hoofd".

239.

Lîlâ, "tooverspel, wondermacht"; eig. is lîlâ in 't algemeen spel, maar het wordt ook in den bijzonderen zin van mâyâ gebruikt, omdat volgens de Indiërs de wereld der verschijnselen, de mâyâ door den Schepper als bij spel, zonder moeite, in 't leven is geroepen. — Çobha, of beter çobhâ, is eig. blijk, vertooning, doch in 't Kawi wordt het hier als zoogenaamd werkwoord gebezigd in den zin van "blijkt." Uit çobhâ, blijk, proef, is ontstaan Jav. coba proefje, proef; ñoba proberen. — Tekân, d. i. ta + ikân, onnoodigerwijze voor tekan, nasalen bijvorm van teka, alstoen. — Wway is een andere spelling voor wwai; verkeerd is wwe 443 en 452; in 't Jav. natuurlijk we; in 't Maleisch is 't oude ai bewaard, bijv. in gawai, lain, air, enz. — Ramyân, HS. râmýân, met onnoodige rekking voor râmýan, nasalen bijvorm van râmýa, beter ramya, Skr. ramya. De lange á vóór eene m met volgenden medeklinker schijnt niets anders dan een middel om eenen helderen a-klank uit te drukken, want de korte a dient meermalen als ě, bijv. men vindt kambang voor kémbang; zulk eene korte a nu = ě wisselt in de HSS. niet af met á. Ramya of ramyan of ramyang bet. als adjectief "genoegelijk, aangenaam, blijde," enz.; bijv. râmýa mungging swawecma is z. v. o. "blijde dat hij thuis was" 108; râmýang wîra sa-Pâṇḍawânayub "vroolijk vierden de helden der Pâṇḍawa's feest" 172; râmýan pangdyus-irakudâ is eig. "naar hartelust (of: genoegelijk) was het zich verfrisschen van de paarden," d. i. "waren blijde zich te verfrisschen, naar hartelust verfrischten zij zich," want hoewel pangdyus eigenlijk een substantief is, gaat het met een volgenden genitief verbonden, geheel over in den zin van een werkwoord; van daar dat men bijv. zegt: wör-nyâlon kadi

mandamâruta "zij zweefden gelijk een zachte wind," en niet kadi ning mandamâruta; vgl. Kawi-stud. 88. Het voornaam ira wordt hier van paarden ook gezegd, omdat ze van Kṛṣṇa zijn. — Kudâ = kudan, bijvorm van kuda, of te scheiden in kuda en atêhër, 't welk ook voorkomt 123; 252; 301; 305. Tusschen atêhër en têhër is er geen verschil van beteekenis. — Marâryyan = arâryyan "uitrusten, halthouden"; Jav. leren.

240.

Prâptâng (prâptang), wegens de maat voor prâpta. In 281 komt prâptâ mungsuh voor; het kon even goed prâptan m. wezen, en dat zal waarschijnlijk wel 't oorspronkelijke zijn, want juist voor eene *m* is de toegevoegde neusklank zeer gewoon. — Mangâladeça van kâladeça "de (juiste) tijd en de plaats"; het schijnt te bet. "dien stond en die plaats de rechte, de geschikste achten", doch ik heb het elders nog niet ontmoet. — Nton is de gewone vorm van 't Jav. ton, en bet. "ziende", of nauwkeuriger het Grieksche *ἰδών*; in 't Jav. is nton bewaard in pinton, d. i. pi + nton. — Sêdëng salîlâ "op 't oogenblik na het tooverspel", d. i. juist na afloop van 't tooverspel. Sampun pûrṇa "geheel volledig, gansch klaar." — Lëkas "handeling, verrichting, beweging, poging"; het is volkomen synoniem dus met den en don, uit de Javaansche dichtertaal bekend, ook daar, waar deze laatste zoogenaamde hulpwoorden zijn. Lëkasan bet. "dat wat in 't werk gesteld wordt, middelen", bijv. wruh i salëkasan ing bañcana 284. — Angrëgëp (en slecht gespeld: ângrgëp) is "vasthoudende met de hand, in de hand vattende", en "sterkende, steunende, troostende", bijv. a. alara 34; rinëgëp "ter hand genomen, gepakt", bijv. astra 476; ook "aangepakt, ter hand genomen", d. i. "aangevangen" 401; rëgëpën "worde ter hand genomen"; r. astrangkwa 335; rumëgëp, "zelf ter hand nemen"; r. hrû-nira 453; r. çara 458; ook r. ri cakra 258.

241.

Tantahën-twas, ongeduldig in zijn hart; het is eene samengestelde uitdrukking, naar 't model der possessieve samenstellingen van 't Skr., uit tantahën en twas; tantahën samengesteld uit tan en tahën, 't uithouden, geduld; ata-

hën = matahën is „vastberaden“ 559; geduldig, duldende 585; tantahën-twas vertolkt het in de heldendichten zoo vaak voorkomende Skr. amarśana. Een geheel ander woord schijnt tahën „boom, hout“, bijv. pāng nikang tahën 11; 512. — Sarwwan, nasale bijvorm van sarwwa, wegens de maat. — Akawacā = makawaca „gepantserd, met pantser“; sampun a. „met pantser uitgerust geworden“; de gerekte slotletter staat wederom gelijk met den nasalen bijvorm an. — Paweh „wat gegeven werd“; p. dwijendra is hier, naar ons taaleigen: hetwelk de groote Brahman hem overgaf, aangaf; vgl. Aanteek. — Wyarthā, ter wille der vsrsmat, voor wyartha, zonder uitwerking, 't doel missend. — Mangëne ri Hastinendra „den vorst van H. rakende, treffende“, met pleonastisch ri, daar mangëne reeds i = ri bevat, en een transitieve vorm is uit këna, getroffen, geraakt; hetzelfde als mangëne is angëne 469. Het passief van angëne, mangëne is kakënan; 577. Een nasale bijvorm van këna is kënang, geraakt, gewond, 266. — Tëkeng is hier „met“; zoo ook tēke in 406.

243.

Tumutur mwang „gezamenlijk met“; vgl. hetgeen opgemerkt is aangaande madulur mwang in 230. — Aswî „met aandrang, dringend, vleierend“; zoo ook ling nirâswî 90. Swî schijnt vooral eenen zachten aandrang uit te drukken, bijv. sinwî kinon z. v. a. „werd met zachten aandrang aangemaand“ 85.

244.

Molih „in zijn macht krijgen“, d. i. hier „aan zich onderwerpen, overwinnen“. — Gahan; de zin van dit woord is mij onbekend; in 339 wordt het gezegd van een pijl of schicht: cara tejomaya gahan. Vermoedelijk bet. het dus „vurig.“ — Toyasandha, synoniem van Jalasandha. — Ambisakya is geen woord; het berust op misverstand der dichters; zie Aant. — Kîrṇṇāṅg (kîrṇṇang), nasale bijvorm van kîrṇṇa „verspreid liggende, als gezaaid liggende“; beter gespeld kîrṇṇang in 177: kîrṇṇang yodha.

245. 246.

Citrâyuddha, een fout des dichters; de naam luidt

Citrâyudha. Aangaande de overige eigennamen, waarin de dichter nog een paar flaters begaan heeft, zie Aant. — Citrâkshâ = Citrâkshan, Kawibijvorm van Citrâksha. — Çatruṃsaha is eene conjectuur van mij, voor Çatrusyaha.

247.

Makundah "neêrtuimelen, in 't stof bijten"; bijv. kapati wimûrecchita ring lēmah makundah 198. — Marmma-nyang of marmma-nyan = m.-nyan "daarom". Uit nyang is 't Jav. ning ontstaan wanneer het = Jav. ne is. — Alilang en alila bet. naar het schijnt: krachteloos, machtelos; hetzelfde als wat met een half Skr. samenstelling heet tanpa-sâra en tan-sâran; zoo bijv. wordt van een schicht gezegd: ndan wyarthan kadi tēmpuh ing bañu ti-beng wungkal tang astrâlila 326; men ziet dat alila zinverwant moet wezen met wyartha "zonder uitwerking;" vgl. tan-sâran pinapag (nl. de pijlen) ring astra pinarēng ring hrû trayâtunggalan 324; zie ook 584. — Wiçâta is eene onregelmatige afleiding van Skr. wiçâta-yati, uiteendrijven, verjagen, verdrijven.

248.

Bhûriçrawan, nasale bijvorm van Bhûriçrawa, Skr. 0wâh; in 't HS. wordt steeds: Bhûrî^o met lange i geschreven, ten onrechte, want de lettergreep is buitendien lang en heeft niet den klemtoon. — Tan-lyan of tan-len, geen ander dan, niets anders dan. — Dinunung nirân "wordt door hem tot voorwerp genomen"; zoo ook Çwetan dinunung nira-npamanah (= nira mamanah) 133. — Tumandang, erop losgaan, aanvallen. De geheele zinsnede luidt naar ons taaleigen: "niets anders dan S. was 't punt waarop hij zijn aanval richtte." — Těkwangarwa-nira "met zijne trotschheid," d. i. uit trotschheid. — Tan-panampar, bandeloos, zonder bedwang; in 't Skr. beantwoorden uddâma eig. den band ontsprongen, en wiçṅgkhala, eig. ketenloos, ontketend; nirangkuça; panampar van tampar bet. "niets waarmêe men bindt", dus = Skr. dâman. Zeer eigenaardig wordt tanpanampar van wilde en woedende olifanten gezegd; gajah-alas göng-galak tanpanampar 98. — Acor is mij van elders onbekend; in den samenhang zou even goed "schamper" als "zwetsend" passen.

249.

Bwat, eig. zwaar, heeft zeer dikwijls den zin van „grootelijks, zeer“; men zegt in dien zin ook abwat. Bwat, in het Jav. geworden tot bot, moet ontstaan zijn uit wwāt, en dit uit uwat of u-at; tusschen twee klinkers dient in de Polyne-sische talen eene r, zoo goed als eene h, als middel om de klinkers uit één te houden of om hiaat te vermijden; dus u-at (uwat) had naast zich als bijvorm urat, hetwelk in 't Jav. overging in wrat; op gelijke wijze is wwās, Jav. wos ontstaan uit uwas, uhas of u-as; bijvorm van dit laatste is uras, en daaruit ontwikkelde zich bras; uit u-ang, uwang = urang komt eenerzijds Kawi wwang, Jav. wong en Kawi en Jav. uwang, alleen over in sowang (sa + uwang), anderzijds Mal. orang, en 't Jav. idang (voor irang) in edang (d. i. a + idang), naast ewang (a + iwang, quasi-Krama van uwang). — Tija moet blijken den samenhang beteekenen „een tref“; t. bhāgya kon kapanggih z. v. a. het is gelukkig dat ik je aantref. Vermoedelijk is tija een bijvorm van tujā. — Kon, du, komt meermalen naast ko voor; de vocatief luidt kong! bijv. 429; 433; 477; 587. Reeds v. d. Tuuk heeft gezien dat in 't Bataksch, enz. de ng het teeken van den vocatief is; zie zijne Aant. op 't Leesboek, IV, 121, vg. Ik voeg hierbij dat in 't Kawi niet enkel verwantschapswoorden den vocatief op ng vormen; ook andere woorden doen het; bijv. van Skr. kuhaka, bedrieger, schelm, luidt de Kawische vocatief kuhakang! 429; het woord staat aan 't einde van 't vers, zoodat er van geene nasale versterking wegens de versmaat sprake kan wezen. Op zich zelf is anders ang de sterkere vorm van a, 'en dat men dien sterken vorm juist in den vocatief bezigde, zal wel berusten op hetzelfde beginsel, als dat in 't Skr. de vocatief in bepaalde gevallen den sterken vorm des stams vertoont; bijv. in vocat. agne! Wishno! zijn e en o de versterkte, en bepaaldelijk geguneerde, vormen van i en u; zoo ook mag men van eigennamen op a, bijv. Devadatta, bij 't roepen de slot-a verlengen tot eene gerekte â (= 3 korte a), dus Devadattâ! In 't Bactrisch en Oudperzisch is de versterking des eindklinkers in den vocatief iets zeer gewoons; alsook in 't Gotisch en Slawisch.

250.

Mapatrayuddha bet. eigenlijk „met het mes of 't bloote

lemmet vechten", van Skr. *patra* en *yuddha*, doch het heeft den zin aangenomen van handgemeen worden, schermen, een tweekamp aangaan, zooals hier; daar evenwel in 't *Mahābhārata* bepaaldelijk van *Bhūriçrawas* en *Sātyaki* gezegd wordt *asiyud-dhāya samāyâtām*, "ze naderden malkander om met het zwaard te vechten", VII, 142, 33, is er grond om te vermoeden dat in de Oudjavaansche bron waaruit de dichter putte, *mapatrayuddha* in den eigenlijken zin bedoeld was. Ook in *Wiwāha*, str. 88 bet. *mapatrayuddha* "in tweekamp gewikkeld zijn", volgens de Balineesche overzetting: *adu-prang*. — *Katanggul*, in botsing gekomen, d. i. door den weerstuit.

251.

Tēlas kan bet. "na afloop", d. i. daarna; doch ook "nadat." Hoe hier te vertalen, hangt af van de juiste beteekenis van *karēnggut*, die mij onbekend is; *angrēnggut* in 439 is de actieve vorm er van; het eerste kan "opgetild" of "bij de haren gegrepen" beteekenen. — *Tambis*, nagenoeg, op 't punt van; soms pleonastisch met *meh* verbonden, bijv. 130: *tambis meh sira mātya*; tenzij men hier het opvatte als genoeg! In den zin van "genoeg!" Skr. *alam!* komt *tambis* voor in 195: *tambis māti kagunturan laga*; vgl. *Jav. wis!* — *Nistejān* = *nisteja*, machteloos. — *Inuman-uman*, "gescholden, met schimpreden overladen wordende"; *angumanuman* "schimpende, scheldende", 434; *a. ri* "sch. op", 477. Ook *mumanuman ing*, 427. — *Lumud*, eig. *méegaande*, *meegaānde*, *meêdoende*; bijwoordelijk "mede"; en als voegwoord "alsmede, tevens, en". Ook 't grondwoord *lud* wordt zoodanig gebruikt; bijv. 464; 352. *Linud* is "meêgesleept" 149; maar "verbonden met", Skr. *anwita*, *anuyukta*, in *linud ring çara-giri*, z. v. a. "bedekt met hoopen van pijlen", 421. Zoowel *lud* als *kalud* gaan over in den zin van "gevolgd van" = "vergezeld van" 465, en, bijwoordelijk, "vervolgens", en "achtereenvolgens", in 352; 476. In één woord, er ligt in die woorden 't zelfde begrip als in 't Skr. voorzetsel *anu*, en in ons: "volgens, na", enz. — *Nininda* "gesmaald, gesmaad wordende", van Skr. *nindā*.

252.

Wulat is niet alleen passief, maar ook aorist; het is hier = Gr. *ἰδών*, Skr. *dr̥ṣṭwā*; om uit te drukken *ὄρων*, Skr.

paçyan kan het niet gebruikt worden; dan is noodig mulat. Wat in de spraakkunsten van 't Javaansch enz. actieve vormen genoemd worden, zijn duratieve; ze zijn tevens actief, maar dat zijn ook wel vormen zonder den neusklank. Derhalve de neusklank duidt niet het actief als zoodanig aan, maar 't duratief. — Manglakshe zal wel uit den conjunctief manglakshâ (en niet °ksha) + i samengesmolten zijn, want makon, akon, en zinverwante woorden vereischen in 't Kawi gewoonlijk den conjunctief bij zich. — Laga is niet alleen „kamp, strijd“, maar ook „tegenpartij, tegenstander“; zoo ook in 261. Hiervan makalaga „tot wederpartij, tot tegenstander hebbende“; bijv. in 7: prang ira Pâṇḍawa makalaga Koraweçwara „de oorlog der Pâṇḍawa's tot hun tegenpartij hebbende den heer der Kaurawa's; evenzoo de conjunctief makalagâng 510 en 517. — Satyaki-npatinggal; het HS. leest hier npatanggal; voor de beteekenis zou ik niets weten te vergelijken dan 't Jav. tanggal, Krama Dusun van tunggul; zou men dus aan: „kreeg de bovenhand“ kunnen denken? Ik vermoed echter dat te lezen is npatinggal „raakte los, raakte vrij.“

253.

Nirojar, uit nira en ojar; want de âu komt in 't gedicht niet voor, en reeds in de oudste ons bekende oorkonde, van 840 na Chr., is Skr. âu door o vervangen. — Korawâ, met lange â wegens de maat, of als vocatief. — Kita tinut-ku „gij wordt door mij nagevolgd“, d. i. ik volg 't door u gegeven voorbeeld. — Tan-pracûra; de beteekenis hiervan kan ik niet met zekerheid bepalen; pracûra zal wel zijn Skr. pracura „algemeen verbreid, Lat. frequens“; prâcurya „'t algemeen in zwang zijn“. Tan-pracûra is dus het tegendeel van Jav. wig lumrah, en wat tegen alle gewoonte is, wordt beschouwd als tegen alle recht en regel.

254.

Karuṇān, jammerlijk; of de uitgang ān hier eenvoudig dient om de lettergreep te verlengen en met den vóór de p geliefkoosden neusklank te voorzien, durf ik niet beslissen. Misschien bevat het 't Jav. ěn, hetzij als in wuduněn, „met bloedzweeren behebd“, of om overmaat aan te duiden. — Dinîna „beklaagd“. 't Grondwoord is Skr. dîna.

VERTALING.

212. Zoo waren de woorden van Kṛṣṇa tot den edelen held. Beide maakten zich gereed om hun aangezicht te wasschen en hun devotie te verrichten en plengden een handvol water aan den Heere (Çiwa), waarna zij zich voor eene wijle in vroom gepeins verdiepten.

213. En tezelfder tijd ontving de edele held Arjuna een genadeblijk: de god Rudra zelf verscheen aldaar in levenden lijve. Hij sprak zijne goedkeuring uit, dat Jayadratha op 't slagveld zou sneven, en 't werptuig (door hem geschonken) heette 't goddelijke „Wapen van Paçupati“.

214. Na aldus gesproken te hebben, verdween hij. Blij te moede was de hoogaanzienlijke Arjuna en uitermate verheugd. Ras deelde hij het mede aan den edelen Kṛṣṇa, en deze, 't woord nemende, sprak: „heil zij u!“

215. 230. Het was (nog) nacht toen Kṛṣṇa en Arjuna hun onderhoud hadden, doch een poos later brak de dag aan en kwam de Zon op. Phalguna maakte zich op, in gezelschap van held Kṛṣṇa, Dhr̥ṣṭadyumna en den onvergelykelijken Çatānīka.

231. En de Pāṇḍawa's mitsgaders de Edelen en krijgsknechten vormden toen behoorlijk eene wacht voor Yudhishṭhira. Maar Kṛṣṇa en Arjuna kwamen midden op 't slagveld; (ook) Dhr̥ṣṭadyumna met de legerbenden der Wṛ̥ṣṇiërs.

232. Zoodra zij in 't front der manhaftige vijanden gekomen waren, zagen ze al de Kaurawa's reeds geschaard, in dichte drommen. Deze vormden de slagorde Cakrawayūha (radslagorde), met Karṇa tot hoeder, en de slagorde Sūcīṃukha (naaldspits), welke Çalya tot legervoogd had.

233. Tusschen beide was de Padmawayūha (slagorde in den vorm van eene waterlelie), met den aanzienlijken Brahmaan (Droṇa) aan de spits. Daar nu was Jayadratha geplaatst in veilige hoede. Achteraan was de Wagenslagorde met veel paarden en olifanten, waar de Vorst der Kaurawa's zich bevond en eene talrijke menigte van helden en krijgsknechten.

234. Vele onder die heldenschare waren machtige vasallen. Zij verbreidden zich naar alle kanten, krielende in ontelbare menigte, vast wel tien uren in diepte, en nog ettelijke uren verder in lengte.

235. En daarop volgde de edele Arjuna 't voorbeeld (des

vijands); Dhr̥shtadyumna werd dan gelast zich in slagorde te scharen, en 't aantal van dappere helden met Çatânîka aan 't hoofd, en de vorsten en manschappen in grooten getale.

236. En Arjuna strekte tot krachtigen hals der slagorde, hij, gelijk aan 't verdelgend vuur vóór de vernieling der drie werelden. Onverwijd rukten zij als rollende baren in gesloten gelederen voorwaarts met de manschappen, drie legerkorpsen van dapperen.

237. Mèt klonk Arjuna's schelphoorn Devadatta en de schelphoorn van vorst Kṛṣṇa, de Pāncajanya. Het geluid er van verbreidde zich overal in de ruimte, zoodat het schrik verwekte in de harten der vijanden, alle even vervaard.

238. Nu rukte de zoon van Prthâ voorwaarts, met heftigheid een verwoeden aanval beginnende. De vijandelijke slagorde het benard hebbende werd verbroken: gedeeltelijk sloegen ze verward op de vlucht, en alle die achterbleven sneuvelden reddeloos verpletterd, met Winda en den voortreffelijken Anuwinda aan het hoofd.

239. De edele held Arjuna gaf een blijk van de toovermacht van zijn geest; toen de vijanden alle even machteloos van schrik gevloten waren, toen schoot hij een pijl in den grond; uit den grond sprong water te voorschijn. Genoegelijk verfrischten zich daarin de paarden, die een poos er op uitrustten.

240. Toen kwamen daar de Kaurawa's in groote menigte, het een geschikten tijd en plaats achtende. Zoodra Kṛṣṇa en Arjuna het merkten rezen zij op, juist na afloop van 't tooverspel. Fluks maakten zij zich gereed om weder hun grooten strijdwagen te bestijgen, waarna zij volledig hun uitmuntende wapenen ter hand namen.

241. Weldra rukte de dappere Kaurawa-vorst aan met ongeduld in 't hart, geheel gestoken in een pantser dat de Brahmaan (Drona) hem aangereikt had. De voortreffelijke pijlen die den edele zoon van Prthâ tot wapenen bezigde bleven zonder uitwerking; oeh, geen enkele er van trof den vorst van Hastina.

242. Nu beval Kṛṣṇa den Pāṇdu-telg, den edelen held, te mikken op den strijdwagen en de paarden van den heerscher van Kuru-land, en op den wagen-menner, alsook op boog en pijlen. Onmiddellijk werden deze vernield met gevolg dat de Koning vlood.

243. En terwijl de gebieder van Kuru-land verre weg was, in de achterhoede, naderden Kṛṣṇa en Arjuna den koning van

Sindh (Jayadratha). Sâtyaki nu te zamen met prins Bhîma volgden achterna op dringend verzoek van Yudhishthira.

244. En Sâtyaki ondernam toen de (zware) taak; hij overwon eenen vurigen vijand met name Jalasandha, alsook horden van Kamboja's en den vorst Ambisakya. Overal gestrooid lagen er helden dood neergezegen op hun strijddarossen.

245. Alstoen sneuvelden door de hand van den edelen held Bhîma Citrâyudha, Jaya, Sushena, Cârucitra, beide Durjaya en Jaya (?), Citra, Citrasena, Citrâksha ook, Upacitra, Citradharma.

246. Ook Çatruñjaya, Çaramârga, Dirghanetra, en Çatrusaha, Suvikarna, Raudrakarman, en Dussaha met Durvimocana, prins Durmarshana en de uitnemend dappere Durmada.

247. Dat waren de Kaurawa's die door de hand van prins Bhîma sneefden, met wagenmenners, olifanten en paarden tui-melende in 't stof. Evenzoo sneuvelden ze door de hand van den Wṛshnischen prins, zoodat de vijand machteloos op de vlucht werd gejaagd.

248. Nu rukte Bhûriçrawas met luid krijgsgeschreeuw aan. Sâtyaki, en niemand anders, was 't doelwit van zijn aanval. Met trotschheid sprak hij zonder zich in te toomen: „Schande over u, Sâtyaki! ge zijt een kind des doods“, zeide hij zwetsende.

249. „Het treft zeer gelukkig, Bhûriçrawas! dat ik u hier vind“, zeide de Wṛshniër, terwijl hij zijn grooten boog greep. Bhûriçrawas schoot en werd daarna beschoten. Onmiddellijk werd hun beider wagen met de paarden verpletterd.

250. Daarop nu stegen beide gelijkelijk van hun prachtig karos af. Met knodsen in de hand werden ze, schreeuwende, handgemeen. Och, de stokken er van braken beide midden door van de botsing. Eindelijk worstelden zij met elkander, verwoed en onversaagd.

251. Sâtyaki dolf 't onderspit: na opgetild te zijn werd hij op den grond gesmeten; Bhûriçrawas trapte op zijn rug dien hij pijnlijk voelde. Het flikkerende zwaard was op 't punt van op zijnen nek neêr te dalen, terwijl hij machteloos gescholden en gesmaad werd.

252. Zoodra Kṛshṇa zulks zag, beval hij den zoon van Prthâ aan te leggen op de hand van den verwoeden vijand des edelen Wṛshniërs. Daar werd Bhûriçrawas de arm afgeschoten door Arjuna, zoodat Sâtyaki vrij raakte.

253. Nu schold Bhûriçrawas Arjuna op 't strijdveld uit: „Snoodaard! gemeene kerel die een ander verraderlijk aanvalt!”

zoo waren de woorden die hij sprak. Phalguna hernam: „ik volg (slechts) uw voorbeeld, o Kaurawa: vroeger is Abhimanyu (door u) gedood tegen alle recht en regel.”

254. Hierop stond Çini's telg gezwind op en nam zijn wapen Mangekabhâma, waarmede hij op zijne beurt niet vruchteloos aanviel. Het kwam neder op den nek (zijns tegenstanders) en Bhûriçrawas sneuvelde jammerlijk en beklaagd.

AANTEKENINGEN.

212. 213.

Hetgeen hier verhaald wordt komt in hoofdtrekken overeen met de veel uitvoeriger beschrijving in Mahâbhârata VII, 79, 80 en 81. De geheele zang maakt het onderwerp uit van verscheidene hoofdstukken uit 't genoemde boek VII van 't Indische heldendicht. In 't laatste wordt de zaak eenigszins anders voorgesteld, inzooverre Arjuna en Kṛṣṇa na de nachtelijke offerande aan Rudra zich ter ruste begeven, en de laatste zich in gedachten verdiept om den volgenden dag aan zijnen beschermeling de overwinning te verzekeren. De wijze waarop Çiwa zich aan Arjuna openbaarde en hem 't wapen schonk is in 't Skr. aanmerkelijk afwijkend.

214. 215.

In 't begin van Mahâbh. VIII, 82 wordt gezegd dat de nacht voorbij is; Yudhishtira rijst op, verricht zijn morgenwerk, enz. Alles wat van hoofdst. 82 tot het einde van 86 in 't Mahâbh. verhaald wordt, is in ons gedicht uitgelaten. Hoofdst. 87 begint daarmee dat terstond bij 't aanbreken van den dag Droṇa zijne veldheersmaatregelen neemt en zijne troepen schaart.

215. 230.

In 't midden van 215 begint een ingeschoven stuk, dat loopt tot in 230. Om dit te toonen zal ik 215 en 230, zooals zij in 't HS. staan, medeelen:

ling Kṛṣṇârjjuna mangucap makâla ratri
ndah lungihâ diwasa | çaçi mijil tumambwang |
wâkan sang tumuta mating priyâbhimanyu
lwir lîlâ muhun i sang Uttari saçoka ||

Nu 230:

ndâtîtan gati Çitisundarî paratra
 ndâ lungghâng diwasa | tatas mijil hyang Ârkka |
 mangkat Phalguna, enz.

In zeker opzicht lijkt de inlassching met zekere handigheid geschied te zijn, doch wel bezien getuigt ze van ongeloofelijke gedachteloosheid. We zijn in 't eerste vers van str. 215 nog in den nacht, en de daarop volgende woorden zijn ook duidelijk genoeg. De taal van 't ingeschoven stuk is nagemaakt of vrij jong Kawi; één voorbeeld zegt alles. Mpu Sêdah noemt in str. 200 de gemalin van Abhimanyu Kshitiusundarî; 't inlapsel heeft den nieuw-Javaanschen vorm Çitisundarî, zoowel in str. 213 als in 230, waar de maat uitwijst dat er van geene afschrijversfout sprake kan wezen. In 't algemeen zijn alle tooneelen waar minnarij, droefheid over 't vertrek van den minnaar, e. dgl. beschreven worden, in ons gedicht onecht.

232. 233.

Omtrent de verschillende slagorden is te vergelijken Mahâbh. VII, 87, 22, vgg. De geheele slagorde door Droṇa uitgedacht is eene samengeselde, en heet in haar geheel Cakra-çakata. De troepen die de voorhoede vormden, werden geschaard in eenen kring (cakrawyûha); de middelhoede was eene gemaskeerde stelling, de naald- of naaldspits-orde (sûcî, sûcîmukha). De achterhoede bestond uit de wagen-slagorde (çakatawyûha). De achterhoede werd door Droṇa in persoon aangevoerd; aan de spits van de naald stond Kṛtawarman als bevelvoerder; ook bevonden zich daar Duryodhana, Karṇa enz.

235. 236.

Vgl. Mahâbh. 88, 9, waar insgelijks Dhr̥ṣṭadyumna en Çatânîka, Nakula's zoon, de bataljons in slagorde scharen. Dat zulks geschiedde op bevel van Arjuna wordt niet gezegd; ook niet dat deze den nek der slagorde vormde, d. i. denk ik, onmiddellijk achter de eerste gelederen kwam. De beschrijving van zijn uitzicht in den 2den regel van 236 komt met andere woorden ook in 't Mah. voor.

237. 238.

Arjuna en Kṛṣṇa blazen op hun tritonhoorn en jagen daar-

door den vijanden schrik in 't hart; zoo ook Mah. 88, 20, vgg. De verwoede aanval van Arjuna op de gelederen der Kaurawa's wordt in 89 beschreven, doch dan volgt er nog een reeks van gevechten en schermutselingen die in ons gedicht in 238 samengesmolten zijn, zoodat de twee laatste regels ons brengen tot 99, 25—29.

239. 240.

Vgl. Mah. 90, 57—63, en 100, 1—22, met gering verschil, maar veel uitvoeriger.

241. 242. 243.

Mah. 101, 36, heeft: „Als uw zoon“ (Sanjaya verhaalt het geval aan Duryodhana's vader), zag hoe heldhaftig Kṛṣṇa en Arjuna zich weerden, deed hij eene kloeke poging om Jayadratha te redden. Bedekt door den malienkolder die Droṇa hem aangegord had, begaf hij zich met zijn eigen strijdswagen alleen in 't strijdperk.“ De inhoud van str. 242 vindt men met enige veranderingen terug in 103, 1, vgg. Dan volgt 110, 13, vgg. in hoofdzaken overeenstemmende met de twee laatste regels van str. 243; en vgl. 112, 68, waar het heet dat „Bhīma, door Yudhishtira eervol toegesproken, met Sātṛyaki vertrok na Y. gegroet te hebben.“

244.

Mah. 112, 70 te vergel. met den eersten regel. De nederlaag en dood van Jalasandha, in 't Kawi door 't synonieme Toyasandha vervangen, wordt beschreven 115, 36—55; de nederlaag der Kamboja's in 119, 45. Ik heb wara in Kamboja-wara als „horde“ opgevat omdat in 't Indisch gedicht en te dezer plaatse en in 113, 61 uitdrukkelijk van hen in 't meervoud gesproken wordt; op de laatste plaats is de uitdrukking mahācamū „groote divisie“. In allen gevalle is Skr. wāra „menigte“ in 't Kawi tot wara verbasterd, blijkens sawara „myriade“, str. 195. Ambisakya is eene vergissing van den dichter; behalve de Kamboja's worden ook de Çaka's verslagen. Nu zou Çākya mogen aanduiden „vorst der Çaka's“, maar ambi behoort er niet bij. Ik vermoed dat de dichter in zijne Kawi-bron ambi „alsmede, tegelijk“ vindende, het bij een volgend Çākya getrokken heeft.

245. 246.

De namen dergenen die sneuvelen zijn, volgens 't Mahâbh. Citrâyudha en Citrawarman (niet Citradharma) 136, 21: Jaya 135, 30; Sushena 127, 60; Cârucitra, Citrâksha, Citra, Upacitra 136, 20; Citrasena 137, 30. Voor Durjaya Jaya heeft 135, 30 „Durdharo Jayah“; Catruñjaya en Catrusaha (sic) 137, 30. Suwikarṇa is denkelijk een afschrijversfout voor „sa-Wikarṇa“ „met Wikarṇa“, welke sneuvelt 137, 30. Dîrghanetra valt 127, 60; Raudrakarman en Durwimocana 127, 62; Dussaha, Durmarshana en Durmada 135, 130. Het is van belang te doen uitkomen dat de namen bijkans alle overeenstemmen met de Indische; het is twijfelachtig of er wel één enkele onder is die door de schuld der afschrijvers verknoeid is; van Citrâyuddha is het duidelijk dat de schuld bij den dichter ligt. Men heeft maar de lezingen der andere door Cohen Stuart geraadpleegde HSS. in te zien om tot de overtuiging te komen dat het gelithographeerde HS. eene onvergelykelijk trouwere overlevering van den tekst des dichters bevat dan de overige. We hebben hier de proef op de som.

247. 248.

Vgl. Mah. 138, 4 vgg. De aantocht van Bhûriçrawas opent 142.

249. 250. 251. 252.

Antwoord van Sâtyaki, Mah. 142, 14, vgg.; zijn kamp met Bhûriçrawas 32; zij vechten niet met knodsen, maar met degen; daarna worstelen zij; str. 251 te vergel. met 51: „na Sâtyaki van den grond getild te hebben wierp Bh. hem neder enz.“ Str. 252 is te vergel. met 63, vgg.; Arjuna schiet Bh. den arm af, 72.

253. 254.

De inhoud dezer strophen komt overeen met Mah. 143. Hoe Mpu Sêdah aan den naam Mangekabhâma voor Sâtyaki's zwaard gekomen is, blijkt niet.

H. KERN.